

Davetli Konuşma

Kültürel Mirasın Geleceği

Yaşar Tonta

*Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, 06800 Beytepe, Ankara,
yasartonta@gmail.com*

Öz

Yaptığımız, yarattığımız, ürettiğimiz her şey (örneğin, entellektüel ve sanatsal eserler, performanslar, vd.) kültür olarak tanımlanabilir. Geçmişten gelen çok zengin bir kültürel mirasa sahibiz. Ama tüm insanlığa ait olan bu ortak kültürel miras çatışmalar, savaşlar ve ihmaller nedeniyle yağmalanmaya ve yok olmaya devam etmektedir. Uluslararası yasalara göre suç olmasına karşın 20. yüzyılda ortak kültürel mirasa büyük zarar verilmiştir. Bunun başlıca nedenlerinden biri geçen yüzyıl başında yaşanan ve günümüzde de devam eden “ulus-devlet”lerin kuruluş sürecidir. Ulus-devletlerin kuruluş aşamasında “öteki”lerin kültürel mirası en hafif deyişle ihmal edilmiştir. Oysa “öteki”lere ait bile olsa kültürel mirasın yok edilmesi, oyun kuramının kavramlarıyla ifade edecek olursak, bir tarafın kazandığı, diğer tarafın ise kaybettiği “toplamı sıfır olan bir oyun” değildir. Hatta kültürel mirasın yok edilmesi iki tarafın da kaybettiği bir oyun da değildir. Bu tür çatışmalarda tüm insanlık çok değerli ve bir daha yerine konulamayacak ortak kültürel mirasının bir kısmını yitirmektedir. Bu çalışmada kültürel mirasın ihmal edilmesinin nedenleri ile ihmal edilen kültürün kimin kültürü olduğu sorusu tartışılmakta, kültürel mirasın ekonomik değeri ve toplumsal yararları oyun kuramı aracılığıyla incelenmektedir. Kültürel mirasın geleceği, bu mirasın korunması, paylaşılması ve gelecek kuşaklara aktarılmasının bütün ülkelerin ve insanlığın ortak sorunu ve sorumluluğu olduğu vurgulanmaktadır.

Giriş

Ben Balkan göçmeni bir ailenin çocuğuyum. Babam o zaman Romanya, şimdi Bulgaristan topraklarında olan, Namık Kemal’in “Vatan Yahut Silistre” adlı oyununda adı geçen Tuna nehri kıyısındaki Silistre’de doğmuş. Annem de Silistre’nin “Ramaşıklar” köyünde (Rahman Âşıklar, şimdiki Okorş). Ancak Romen hükümeti tarafından ailelerin verimli toprakları ellerinden alınmış, Makedonya’dan getirilen Ulahlarla aynı evlerde yaşamak zorunda bırakılmışlar, angaryaya tabi tutulmuşlar, zamanla can ve mal güvenlikleri kalmamış (Duman, 2008, s. 26-28). Sonuç olarak daha çocuk yaşlarındayken 1937-1938’de aileleriyle birlikte Türkiye’ye göç etmek zorunda kalmışlar. Önce yayan yapıldak eşyaları ve at arabalarıyla birlikte Silistre’den Köstence’ye gitmişler. Köstence Limanında çok sağlıksız koşullarda bir süre bekletildikten sonra gemiyle İstanbul’a getirilmişler. İstanbul’da önce karantinada yikanıp paklanmışlar. Sonra İstanbul’a 50 km. uzaklıktaki Silivri ilçesine bağlı Selimpaşa Köyüne geçici olarak yerleştirilmişler. Bütün taşınmaz mallarını ve varlıklarını olduğu gibi Romanya’da bıraktıkları için üç yıl kendilerine yer-yurt verilmesini beklemişler. Daha sonra aile başına birkaç küçükbaş hayvan, bazen tek bazen bir çift öküz ve bir miktar toprak verilerek şimdiki Kavaklı Köyüne yerleştirilmişler. İkinci Dünya Savaşı öncesi, sırası ve sonrasında büyük sefalet çekmişler, yaşamlarını zor şartlar altında sürdürmüşler.. Ne yazık ki göç nedeniyle öğrenimleri yarıda kalmış..

Bizim evde “memleket” denilince hep rahmetli annemin-babamın doğduğu, yarım kalan çocukluklarını yaşadıkları topraklar anlaşıldı. “Memleket” onlar için ölene kadar hiç değişmedi. Babam için “memleket” küçük çocukken sularında yüzdüğü Tuna kıyılarıydı. Annem içinse Dobruca Ovasının verimli topraklarında yer alan köyüydü. Ancak bu mutlu çocukluk yılları uzun sürmemiş. Annem o yılları özlemle

anar, yarım kalan okulundan söz eder, bize okulda öğrendiği ve o zaman hâlâ unutmadığı Romence kelimeleri heyecanla tekrar eder ve o günleri yeniden yaşardı..

Yıllar sonra onların doğduğu yerleri, babamın dokuz yaşına kadar çocukluğunu geçirdiği Tuna nehri kıyısındaki Silistre'yi, annemin köyünü ziyaret ettim. Silistre'de otobüsten inip şehir merkezine giderken terk edilmiş, kapısı kilitli, çevresi çöp ve molozla dolu bir cami dikkatimi çekti. Uzun yıllardan beri bakım görmediği ve kullanılmadığı belliydi. Göçlerden sonra azalan Türk nüfusu önce Romenler, sonra da Bulgarlar tarafından "öteki"leştirildiklerinden, belli ki, Türklerden kalan kültürel mirasa verilen değer de azalmıştı. Aslında aynı durum Büyük Mübadele'de Türkiye'den Yunanistan'a göç eden Rumların kültürel mirası için de geçerliydi. Örneğin, Mübadele'den önce bir Rum köyü olan Silivri'nin Ortaköy beldesindeki 1831 yılında yapılan ve 1. derece tarihi eser olan Aziz Dimitrios Kilisesi, Mübadele'den sonra uzun yıllar farklı amaçlarla (cami, depo, vd.) kullanılmış ve nihayet yıkılmaya terk edilmişti. Köyü ziyaret ettikçe içim sızlayarak fotoğraflarını çektiğim harabe halinde olan bu kilise yakın zamanda İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından restore ettirilerek "cami"ye çevrilmiş ve hizmete açılmıştır.¹ Caminin mihrabı kibleye (güneydoğu) bakacak şekilde kilisenin doğuya bakan sunak (altar) kısmına çapraz olarak yerleştirilmiş, safların doğru yönde tutulması için halılar da buna göre döşenmiştir.

Kültürel Miras

"Kültürel miras bir gruba ya da topluma ait önceki kuşaklardan miras kalan, halen korunan ve yararlanmaları için gelecek kuşaklara bırakılan fiziksel eserler ve somut olmayan özelliklerdir".² "Dünya Kültürel ve Doğal Mirasın Korunmasına Dair Sözleşme"ye göre kültürel miras üç gruba ayrılmaktadır: (1) Tarih, sanat veya bilim açısından olağanüstü evrensel değeri olan **anıtlar** (mimari eserler, heykeller, resimler, arkeolojik yapılar, yazıtlar, mağaralar, vd.); (2) Mimarileri ya da bulundukları konum nedeniyle tarih, sanat ve bilim açısından olağanüstü evrensel değeri olan ayrı ya da birleşik **yapı grupları**; ve (3) Tarihsel, estetik, etnolojik veya antropolojik açıdan olağanüstü evrensel değeri olan insan yapımı ya da insanla doğanın birlikte ürettikleri eserler ve arkeolojik alanları (sites) da kapsayan **alanlar**.³

Türkiye de dahil toplam 191 ülke "Dünya Kültürel ve Doğal Mirasın Korunmasına Dair Sözleşme"yi imzalamıştır.⁴ Günümüzde "miras bilimi" (heritage science) diye bir bilim dalı ortaya çıkmıştır. "Kültürel mirasa erişim, kültürel mirasın korunması, yorumlanması ve yönetimi" olarak tanımlanan miras bilimi⁵ disiplinler arası (kimya, fizik, matematik, biyoloji, arkeoloji, felsefe, etik, tarih, sanat tarihi, ekonomi, sosyoloji, bilgisayar bilimleri ve mühendislik) bir bilim dalı ve araştırma alanıdır. Dünyada miras bilimi konusunda lisans üstü eğitim veren üniversiteler bulunmakta,⁶ konuyla ilgili bilimsel dergiler yayımlanmaktadır.⁷ Ancak bütün bu nispeten olumlu gelişmelere karşın ne yazık ki kültürel miras hak ettiği ilgiyi görmemekte, ihmal edilmekte ve gerektiği gibi korunmamaktadır.

¹ "Tarihi kiliseye cami 'açılm'ı!" başlıklı Milliyet gazetesinde yer alan (25 Ağustos 2009) Şenol Demirci imzalı haber ve bu habere ilişkin video görüntüleri için bkz.

<http://www.milliyet.com.tr/Siyaset/HaberDetay.aspx?aType=HaberDetay&ArticleID=1131868&Date=26.08.2009&Kategori=siyasal&b=Belediye,%20acilimdan%20cami%20acmayi%20anladi;>

<http://www.cnnurk.com/2009/turkiye/08/25/tarihi.kiliseye.cami.acilimi/540575.0/index.html>

² https://en.wikipedia.org/wiki/Cultural_heritage.

³ Sözleşme'nin özgün metni ve Türkçesi için sırasıyla bkz. <http://whc.unesco.org/en/conventiontext/> ve <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR/kanuntbmmc065/kanunmgkc065/kanunmgkc06502658.pdf>.

⁴ Bkz. <http://whc.unesco.org/en/statesparties/>.

⁵ Bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Heritage_science.

⁶ Bkz. Queen's University of Belfast, <http://www.qub.ac.uk/schools/gap/StudyattheSchool/PostgraduateStudies/GraduateStudiesTaught/HeritageScience/> ve University College London, <http://www.bartlett.ucl.ac.uk/heritage/programmes/mres-msc>;

⁷ Örneğin, *Heritage Science* journal (Springer), <http://www.heritagesciencejournal.com/>; *Journal of Cultural Heritage* (Elsevier), <http://www.journals.elsevier.com/journal-of-cultural-heritage/> ve *Journal on Computing and Cultural Heritage* (ACM), <http://jocch.acm.org/>.

Kültürel Mirasın İhmal Edilmesinin Nedenleri

Peki, kültürel miras neden ihmal edilmektedir? Kültürel mirasın ihmal edilmesinin en büyük sebebi 19. yüzyıldan, özellikle 20. yüzyılın başlarından itibaren “ulus-devlet”lerin kurulmaya başlamasıdır. Bu süreçte yeni kurulan ulus-devletlerin “vatandaş” tanımı genellikle yeterince kapsayıcı olmamıştır. Çoğu zaman aynı dini, aynı dili ya da aynı etnik kökeni paylaşan insanlar “vatandaş” olarak tanımlanmış, geri kalanlar dışlanmış ve “öteki”leştirilerek ülkeyi terk etmeye zorlanmışlardır. Ötekilere ait kültürel miras ürünleri de “etnik temizlik” sürecinin bir parçası olarak yok edilmiştir (Mac an Airchinnigh, Sotirova ve Tonta, 2006, s. 32). Günümüzdeki “kimlik bağımlı”, “kimlikle sınırlı” (identity-bound) modern savaşlarla kültürel mirasın kasıtlı olarak yağmalanması ve yok edilmesi arasında da bir ilişki olduğu gözlenmektedir. Bu savaşlar “yeni ulusalcılık” akımıyla bağlantılıdır. “Bellek toplulukları” olarak tanımlanan uluslar, vatandaşlarını neyi hatırlayıp neyi unutacakları konusunda eğitmektedirler. Kasıtlı kolektif unutkanlık (intentional collective amnesia) ve inkâr ulus inşa etme çabalarına katkıda bulunmaktadır (Van der Auwera, 2012, s. 53-55).

Aslında vatandaşlığın büyük ölçüde sadece kişinin mensubu olduğu dinle ya da etnik kökenle tanımlanması ilgili toplumlarda onulmaz yaralar açmıştır. Örneğin, Büyük Mübadele’de Ortodoks Hristiyan oldukları için Kapadokya Bölgesinden Yunanistan’a göç etmek zorunda kalanlar Yunanca bilmiyorlardı (Balta, 2003, 2012). Benzeri bir biçimde, zorunlu göç sonucu Batı Trakya’dan Türkiye’ye yerleştirilen Müslümanların büyük bölümü de Türkçe bilmiyorlardı. Silivri’de doğup büyüyen Mihri Belli 1940 yılında ABD’de hazırladığı yüksek lisans tezinde Büyük Mübadele’de Silivri’ye yerleştirilen Batı Trakya göçmenlerinin Türkçe bilmemeleri nedeniyle daha önce Türkçe yapılan muhtarlık seçimleri propaganda konuşmalarının Mübadele’den sonra Yunanca yapılmasının zorunluluk haline getirildiğini kaydetmektedir (Belli, 2006, s. 29; Belli, 1940).

Doğup büyüdükleri topraklarda dinleri nedeniyle yabancı, gönderildikleri yeni ülkelerinde dilleri nedeniyle yabancı olan ve büyük çileler çekmek zorunda kalan bu insanları Giritli göçmen bir ailenin kızı olan Prof. Ayşe Lahur Kırtunç “İki Kere Yabancı” başlıklı şiirinde şöyle betimlemiştir (Clark, 2006):⁸

Yerinde doğup yabanda kocamak

İki yerde de yabancı olmak!

Ne yazık ki aynı dışlayıcı vatandaşlık tanımının geçerli olduğu ulus-devletlerin kuruluşu günümüzde de devam etmektedir. Dahası, “ötekiler”in dini, dili, kültürel mirası da genellikle ihmal edilmekte, yok sayılmaktadır. 1990’ların ilk yarısında Balkan ülkelerindeki çatışmalarda kaybedilen kültürel miras buna örnek olarak verilebilir. Saraybosna’daki Bosna Hersek Milli Kütüphanesi ve Üniversite Kütüphanesi binası 1992’de yakıldı. Milli Kütüphanedeki 1,5 milyon kitap, 4000 nadir eser, 478 ciltli el yazması, 100 yıllık Bosna gazeteleri koleksiyonu zarar gördü ve tüm kütüphane koleksiyonunun sadece %10’u büyük çabalarla kurtarılabildi (Tonta, 2009, s. 425). Bu olay modern tarihin en büyük kasıtlı kitap yakma olayıdır (Riedlmayer, 2007, s. 110). Kütüphane koleksiyonunda bulunan 600 yıllık çok değerli Saraybosna “Haggadah”ının el yazması nüshası sürekli değişik yerlerde saklanarak kurtarılabildi. Neyse ki Endülüs mimarisinin en güzel örneklerinden biri olan bu bina uzun bir onarım sürecinden sonra 9 Mayıs 2014’te yeniden hizmete açıldı (Sarajevo, 2014). Aynı yıllarda Bosna Hersek Milli Müzesi de bombalandı ve zarar gördü. (Maalesef Müze 2012 yılında tamamen kapatıldı.) Son olarak bu yılın başında Bosna Hersek Arşivleri ateşe verildi. Arşiv koleksiyonunda bulunan 1878-1918 dönemine ait belgelerle 2. Dünya Savaşı Savaş Suçları Komisyonunun belgeleri zarar gördü. Ne yazık ki sadece Bosna Hersek’in kültürel mirası değil, bu bölgedeki Merkezi Avrupa ülkelerinin de kendi tarihleriyle ilgili çok önemli kültürel miras ürünleri, kitaplar ve arşiv belgeleri bir daha geri getirilemeyecek biçimde bu

⁸ Türkiye ile Yunanistan arasındaki zorunlu göçle ilgili bir kitap yazan Bruce Clark bu şiiri kitabının başına almış ve kitabına da “İki Kere Yabancı” adını vermiştir (Clark, 2006).

çatışma ve yangınlarda yok edildi (Riedlmayer, 1995a, 1995b). Aynı dönemde Bosna Hersek'te aralarında 1579 yılında Bosna Sancak Beyi Ferhat Paşa adına yaptırılan Banya Luka'daki tarihi Ferhadiye Camii de olmak üzere 136 cami hemen hemen tamamen yok edildi, 119 cami de ağır şekilde hasar gördü (Riedlmayer, 2002, s. 10).

Aslında savaşlarda ve silahlı çatışmalarda kültürel eserlerin, ibadet yerlerinin, birer bellek kurumu olarak adlandırılan kütüphane, arşiv ve müzelerin yok edilmesi bir savaş suçudur. 1949 Cenevre Sözleşmesinin 53. maddesi insanların kültürel ve ruhani mirasını oluşturan tarihi anıtlara, sanat eserlerine ve ibadet yerlerine karşı düşmanca hareketleri, bu nesnelerin askeri amaçla kullanılmasını ve intikam almak için yok edilmesini yasaklamaktadır (Protocols, 2010, s. 39). Benzeri bir biçimde 1954 tarihli Lahey Sözleşmesi silahlı çatışma durumunda kültürel mülkiyetin korunmasını şart koşmakta ve bu şartlara uyulmaması durumunda cezai yaptırımlar getirmektedir (Convention, 1954). Bunun yanı sıra, dünya kültürel ve doğal mirasının korunması, somut olmayan kültürel mirasın korunması ve kültürel ifadelerin çeşitliliğinin korunması sırasıyla 1972, 2003 ve 2005 tarihlerinde kabul edilen sözleşmelerle desteklenmektedir. Ama buna rağmen kıyım, yıkım ve yok etme devam etmektedir.

Yukarıda verdiğimiz Bosna Hersek örneğinde ilginç olan taraf, saldırganların bu suçu kendi kültürel mirasını yok ederek işlemiş olmalarıdır! Çünkü "düşman hedefi" olarak seçilen bu kurumlar "Bosna-Hersek'te yaşamış olan Müslüman, Sırp, Hırvat, Yahudi ve diğer tüm milletlerin tarihini ve kültürel mirasını" içermektedir. Oysa kendi kültürel mirasını yok etmek kültürel intihar anlamına gelir. Kültür soyutlanmış bir varlık değildir. Başka milletlerin kültürünü yok etmekle aynı zamanda kendi kültürümüzü de yok etmiş oluruz. Çünkü tüm kültürler iç içe geçmiştir ve birbirine bağımlıdır (Zgonjanin, 2005, s. 136-137).

İngiliz yazar Louis de Bernières "Partizanın Kızı" adlı romanında Türklerden, Hırvatlardan, Arnavutlardan ve hemen hemen herkesten nefret eden Roza adlı bir Sırp kadını anlatır ve şaka yollu Roza'yı kin gütmeye dışında insana her şeyi unutturan "Balkan Alzheimer's hastalığı"na yakalanmış biri olarak tanımlar (De Bernières, 2008, s. 51). Belki de Balkan Alzheimer's hastalığı, "öteki"lerin bizim kendi kültürümüze yaptıkları katkıları hatırlamamıza engel oluyordur!

Aslında "balkan" sözcüğü Türkçede ormanlarla kaplı sıradağlar demektir. Bu sözcük ilk olarak Bulgaristan'daki Balkan Dağları için kullanılmıştır. Daha sonra 19. yüzyılda "balkan" sözcüğü coğrafi bir bölgeyi tanımlamak için kullanılmış, Güneydoğu Avrupa'da batıda Adriyatik Denizi, güneyde Akdeniz ve doğuda Karadeniz ile çevrili yarımada Balkan Yarımadası olarak adlandırılmıştır (Pavic, 2000). Bu bölge uzun süre Osmanlı İmparatorluğu tarafından yönetilmiş, bölgede 19. yüzyılın son çeyreğinde, 20. yüzyılın başında, 1. ve 2. Dünya Savaşları sırasında farklı dil, din ve etnik kökene sahip milletler arasında büyük çatışmalar ve trajediler yaşanmıştır. Balkanlarda ulus-devletlerin kuruluşu 20. yüzyılın sonunda ve 21. yüzyılın başında da devam etmiştir.

Son iki yüzyılda Balkanların çeşitli bölgelerinde meydana gelen karışıklık, çatışma ve savaşlar nedeniyle "balkan" sözcüğü de haksız bir biçimde negatif anlamda kullanılmaya başlanmıştır. "Balkan", "balkanlaştırma", "balkanizm" sözcükleri giderek yaşamak için tehlikeli, bölünmüş ya da çatışmalı bölgeler anlamına kullanılmaktadır (Pavic, 2000; Tonta, 2009, s. 420). Balkan Alzheimer's hastalığının da coğrafi bir bölge olarak öncelikle Balkanları etkilemesi bir tesadüf olmayabilir! Belki de bu nedenle Slovenya 1992'de Yugoslavya'dan ayrıldıktan sonra bir "Balkan ülkesi" olarak tanımlanmayı reddetmiştir. Günümüzde bu coğrafyadaki ülkeler Güneydoğu Avrupa ya da Merkezi Avrupa (Slovenya ve Hırvatistan) ülkeleri olarak tanımlanmaktadır. Türkiye'de de Balkanlar herhalde çoğu kimse tarafından genellikle kış mevsiminde soğuk hava dalgalarının geldiği coğrafi bölge olarak bilinmektedir..

İhmal Edilen Kimin Kültürü?

Kültürel mirasın ihmal edilmesine yeniden dönelim. Nasıl oluyor da ötekilerin kültürünü yok ederken bununla birlikte kendi kültürümüzü, insanlığın ortak kültürünü yok ettiğimizi anlayamıyoruz? “Kimin kültürü” sorusuna niçin nispeten dar bir bakış açısıyla bakıyoruz? Kültürün sürekliliğini algılamakta niçin güçlük çekiyoruz? Niçin geçmişteki kültürleri benimserken “seçici” davranıyoruz?

Bu sorulara kadim Anadolu topraklarındaki kültürlerden birkaç örnek vererek ışık tutmaya çalışalım. İnsanlık kültür ve uygarlığının gelişmesinde önemli bir yeri olan ve Orta Doğunun “Bereketli Hilali” (The Fertile Crescent) diye anılan bölge, Fırat ve Dicle ırmakları ve Harran Ovasıyla birlikte Türkiye’nin Güneydoğu Anadolu Bölgesini de kapsamaktadır. Bu bölgede yer alan Göbekli Tepe’de yapılan kazılarda yaklaşık 12.000 yıl önce o zamana kadar dünyanın her yerinde hakim olan avcı-toplayıcı kültürden Taş Çağı insanların ilk kez hayvan ve bitkilerin evcilleştirildiği yerleşik tarım kültürüne ve köy yaşamına geçişleri hakkında önemli bulgular elde edilmiş, Taş Çağı insanların tapınakları ortaya çıkarılmıştır. İnşa edildikten sonra toprakla örtüldüğü için dış etmenlerden çok iyi korunmuş olan bu tapınaklarda karmaşık ritüellerin gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Göbekli Tepe bulguları sayesinde insanlığın avcı-toplayıcı kültürden yerleşik kültüre geçiş döneminin tarihi yeniden yazılmaktadır (Schmidt, 2007, 2006, 2010, 2012).

Daha yakın tarihlerden örnek verelim: Günümüzde Türkiye’nin yer aldığı uygarlıkların beşiği Anadolu, İ.Ö. 3. bin yıldan başlayarak aralarında Troyalılar, Hattiler, Hititler, Likyalılar, Frigyalılar, Lidyalılar, Persler, Makedonyalılar, Galatalılar, Romalılar, Bizanslar, Selçuklular ve Osmanlıların da bulunduğu kültürlerle ev sahipliği yapmıştır. Bir zamanlar Anadolu’da Keltlerin, Galatalıların yaşadığını çoğu kimse bilmez, ama Hititleri hemen hemen hepimiz duymuşuzdur. Anadolu’da Hititler döneminden miras kalan *Anzilia* (Zile), *Adaniia* (Adana), *Parha* (Perge) gibi pek çok yerleşim adı halen kullanılmaktadır (Alp, 2005, s. 63). Hititler aynı zamanda insanlık tarihinde ilk kez bir barış antlaşmasına imza atmışlardır. İ.Ö. 1259’da Hititlerle Mısırlılar arasında imzalanan Kadeş Barış Antlaşmasının kil tablet üzerine kazınmış Hititçe (bir Hint-Avrupa dili) orijinali (iki tablet) İstanbul Arkeoloji Müzesi’nde sergilenmektedir. Tarihte imzalanan ilk barış antlaşması olması nedeniyle bu antlaşmanın bir röprodüksiyonu Birleşmiş Milletler Genel Merkezi’nde asılıdır.

Belki bazılarınız Ankara’daki Anadolu Medeniyetleri Müzesi’nde Alacahöyük (Çorum) kazılarında çıkan arkeolojik buluntuları ve aslında Hattilere ait olan 24 cm’lik “Hitit Güneşi” kursunu da görmüşsünüzdür (Alp, 2005, s. 35-40; Akurgal, 2001). 1978’de Profesör Nusret Suman tarafından yapılan Sıhhiye meydanındaki “Hitit Güneşi” heykeli de bu figürün bir kopyasıdır ve bu heykel bir zamanlar Ankara Belediyesinin amblemi olarak kullanılmıştır. “Hitit Güneşi” heykeli o zamandan bu yana da tartışma konusu olmuştur. Bazı kimseler bu heykelin Türkiye’nin İslami mirasını temsil etmediğini düşünmektedirler. Kendilerini Orta Asya steplerinden gelenlerin torunları olarak gören bazılarına göre de bu heykel yeterince “Türk” değildir. Hatta Hititlerin Türk kökenli olup olmadıkları bile bilimsel literatürde tartışılmıştır (Alp, 2005, s. 62-67).

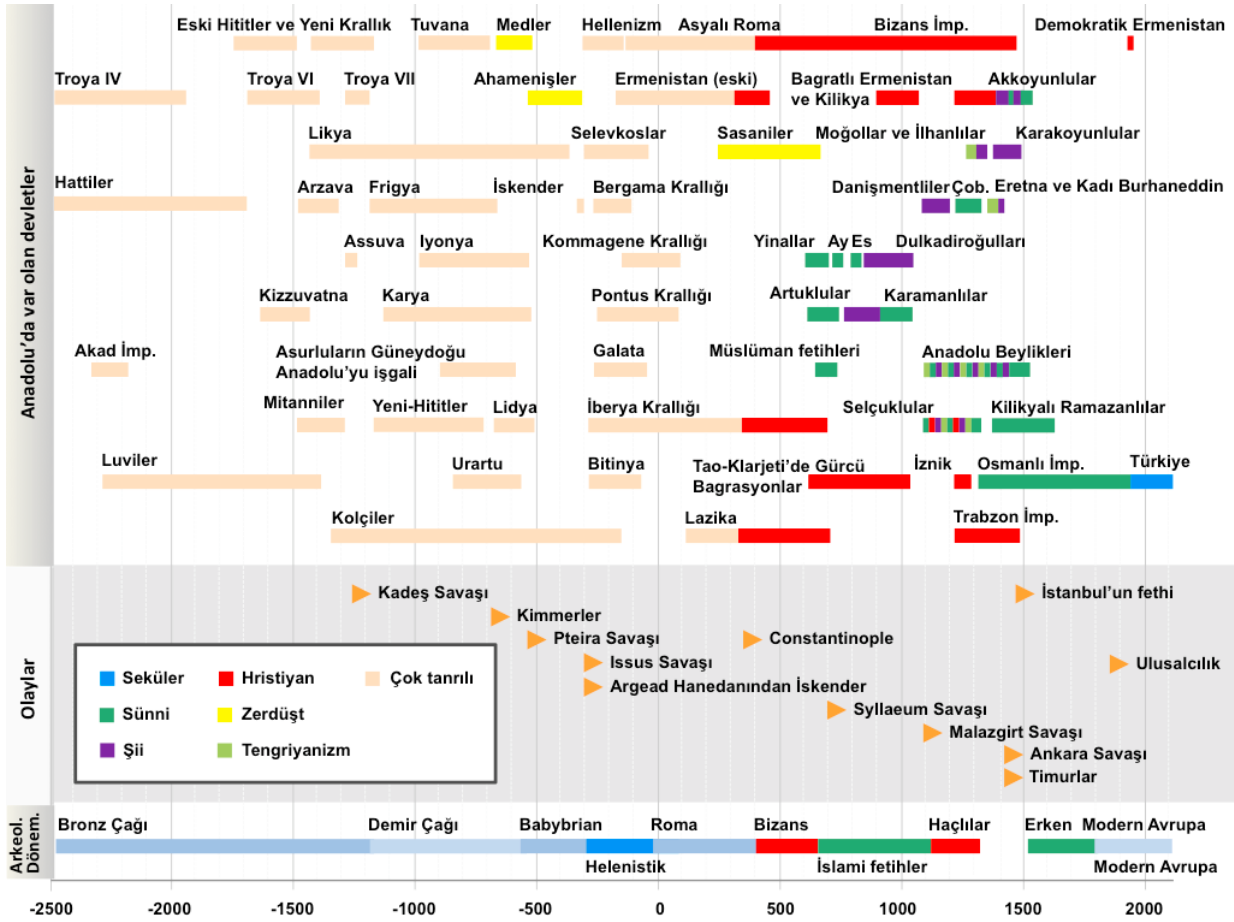
Oysa Anadolu’nun genetik mirası henüz tam olarak ortaya çıkarılmadığı gibi, yapılan genetik araştırmalarda halen Türkiye’de yaşayan insanların genlerinde yaklaşık %9 oranında Orta Asya’dan göç edenlerin genetik mirasına (Y kromozomu) rastlanmıştır. Bu oranın düşük olmasının temel nedeni Bronz Çağında Anadolu’nun nüfusunun artması ve geç Roma Döneminde tahminen 12 milyona ulaşmasıdır. Yani, Anadolu’da yerleşik mevcut nüfusun daha sonra Orta Asya’dan gelen ve Türkçe konuşan Selçuklu ve Osmanlı gruplarının genetik etkisini azaltmış olabileceği düşünülmektedir. Başka bir deyişle, bulgular Anadolu’nun kültürel ve genetik olarak birbirinden farklı toplumlar arasında bir tampon bölge rolü oynadığını göstermektedir. Türkiye’deki genetik çeşitlilik, Anadolu’nun tarih boyunca farklı toplumlar arasındaki gen akışında hem önemli bir kaynak hem de alıcı olduğuna işaret etmektedir (Cinnioğlu ve diğerleri, 2004, s. 135).

Öyle görünüyor ki, hepimiz halen binlerce yıl önce Anadolu'da yaşamış olan çeşitli milletlerin genlerini taşımaktayız. Bu genetik mirası (kısmen ya da tamamen) reddetmemiz mümkün değildir. Anadolu'da yaşayan milletlerin genetik mirasının kültürel miraslarına da yansımından daha doğal bir şey olamaz. Nasıl ki geriye baktığımızda millet olarak "kimin genlerini taşıyoruz?" sorusuna kesin bir yanıt vermek mümkün değilse, "kimin kültürü?" sorusuna da Anadolu'da yaşamış olan ve halen yaşayan bütün kültürlerin miraslarını kucaklamadan doyurucu bir yanıt veremeyiz. Yani, genetik miras konusunda nasıl "seçici" davranamıyorsak kültürel miras konusunda da "seçici" davranamayız, davranmamalıyız. Bizden önce yaşayan bazı milletlerin kültürel miraslarını kabul edip koruma altına alırken, diğerlerininkini yüzüstü bırakıp bu kültürlerin yok olmasına göz yumamayız, yummamalıyız.

Bir zamanlar Anadolu'da yaşamış olan farklı uygarlıkların bize bıraktığı kültürel mirasın zenginliğini bir düşünün (Şekil 1). Bu kültürel mirasın büyük bir kısmını "öteki"leştirerek yok saymak halen bu topraklar üzerinde yaşayan sadece bizleri değil, bizden sonra gelecek kuşakları da yoksullaştırır. Şekle bakarak Anadolu'da yaşamış olan sadece bir milletin kültürel mirasını sahiplendiğimizi ve koruduğumuzu, toplamda çok daha zengin olan ötekilerin kültürel miraslarını dışladığımızı düşünelim. O zaman kültürel mirasımız çok eksik kalırdı. Örneğin, bir an için müzelerimizdeki Hititlerin, Likyalıların, Romalıların, Bizanslıların kültürel miras ürünlerinin olmadığını düşünelim. Aynı şey ötekilerin kültürel mirasları için de geçerlidir. Onlar da dışlayıcı bir tutum takındıklarında kendi kültürel mirasları eksik kalacaktır. Çünkü coğrafi olarak bütün ülkeler aynı coğrafyada daha önce yaşamış olan öteki kültürlerin miraslarından beslenir. Farklı kültürler arasında karşılıklı bağımlılık oluşur. Biri olmadan diğerini anlamak olanaksız hale gelir. Başka bir deyişle, her millet ancak ötekilerin kültürel miraslarını da koruyarak kendi kültürel mirasına anlam kazandırabilir.

Kültürel Mirasın Ekonomik Değeri

Kültürel miras bir kamu malıdır. Kültürel mirasın ekonomik değeri topluma sağladığı yararlarla ölçülür. Kültürel miras istihdam ve gelir sağlayarak ekonomiyi doğrudan etkiler, ya da turizm, konaklama gibi sektörlerle dolaylı katkı sağlar. Girdi çıktı analizi yöntemi kullanılarak yapılan bir araştırmada kültür ile ilgili etkinliklerin sektörel üretim çarpan katsayısı 1,72 olarak hesaplanmıştır (Ekşioğlu, 2012, s. 123). Kültürel etkinliklerin çarpan katsayısı tekstil ve inşaat sektörlerinininkinden daha düşük, ama tarım, eğitim hizmetleri, madencilik gibi sektörlerinininkinden ise daha yüksektir. Kültürel etkinliklerdeki 1 birimlik üretim artışı diğer sektörlerde 1,72 birimlik üretim artışına neden olmaktadır (Ekşioğlu, 2012, s. 128).

Şekil 1. Anadolu'da yaşayan devletler ve uygarlıklar (Kaynak: <http://en.wikipedia.org/wiki/Galatia>)

Kültürün ve kültürel mirasın ekonomik değerini ölçmek için farklı yöntemler kullanılmaktadır (O'Brien, 2010; Navrud ve Ready, 2002).⁹ Örneğin, koşullu değerlendirme yöntemiyle yapılan bir araştırmada UNESCO'nun Dünya Mirası listesinde yer alan Vietnam'daki bir tapınağı (Mý Son) ziyaret eden ve etmeyen yerli (Vietnamlı) ve yabancı 967 deneye farklı seçenekler sunulurken tapınağı ziyaret etmek için ne kadar giriş ücreti ödemeye istekli oldukları (willingness to pay) sorulmuş ve tapınağın net bugünkü değeri hesaplanmıştır (giriş ücreti miktarına göre tapınağın net bugünkü değeri 0,9 ile 16,2 milyon Amerikan doları arasındadır). Hesaplanan fayda-maliyet oranı 1,07 ile 2,26 arasında değişmektedir (Tuana ve Navrud, 2008).

Aynı yöntemle İspanya'nın Valencia bölgesinde bakımsızlıktan yıkılan Araplar döneminden kalma Korsan Kulesinin (Pirate's Tower) restore edilip edilmemesi yöre halkından 252 kişilik bir denek grubuna sorulmuş ve kulenin restorasyonunun toplumsal yararı en az 396 bin avro olarak hesaplanmıştır. Oysa restorasyonun toplam maliyeti 120 bin avro imiş (Salazar ve Marques, 2005). Başka bir deyişle, deneklerin restorasyon maliyetinin üç katından daha fazla ödeme yapmaya istekli oldukları ortaya çıkmıştır.

Birleşik Krallık UNESCO Dünya Mirası Listesindeki 28 kültürel mirasının bu statülerini korumak için 2012 yılında başvuru ve işletme giderleriyle birlikte yaklaşık 15,7 milyon sterlin harcamıştır. Bu

⁹ Örneğin, koşullu değerlendirme (contingent valuation), iskonto edilmiş nakit akışı (discounted cash flow), hazzal fiyatlandırma (hedonic pricing) yöntemleri gibi. Daha genel olarak kültürel faaliyetlerin ekonomik etkisini ölçmek için yapılan araştırmalar için bkz. Ekşioğlu (2012, Tablo 18, s. 111-115).

harcamanın ülkeye toplam faydası 76,9 milyon sterlin olarak tahmin edilmiştir (Wider value, 2013, s. 59). Yani, kültürel mirasın fayda-maliyet oranı yaklaşık beş kattır.

Türkiye’de de fayda-maliyet analizi kullanılarak yapılan bir araştırmada “müzelerin parasal ve parasal olmayan faydalarının toplamı maliyetlerinden daha yüksek” bulunmuştur (Ekşioğlu, 2012, s. 141).

Kültürel Mirasın Korunması ve Oyun Kuramı

Yukarıda verdiğimiz üç örnek bize kültürel mirası korumanın toplumsal faydasının maliyetinden çok daha fazla olduğunu göstermektedir. Şimdi, bu üç örnekteki fayda-maliyet oranlarının ortalamasını (yaklaşık 3) alarak iki ülkenin kültürel mirası korumada işbirliği yapıp yapmamalarını oyun kuramına göre inceleyelim.¹⁰

Önce oyunun kurallarını koyalım: (1) Her iki ülke de kültürel mirası korumak için harcama yapmadıkları zaman koruma çabaları başarısız olur. (2) Ülkelerden sadece birinin kendi kültürel mirasını korumak için harcama yapması kısmi bir başarı sağlar, ama bu durum her iki ülke için de kabul edilemez. (3) Her ülke sadece kendi kültürel mirasını korumak için değil, diğer ülkenin kendi topraklarında bulunan geçmişten kalma kültürel mirasını korumak için de harcama yapar.

Bir ülkenin kültürel mirasını korumak için yaptığı 1 birim harcamanın o ülkeye doğrudan ve dolaylı olarak yaklaşık 3 birim ekonomik değer olarak geri döndüğünü kabul etmiştik. Yani kültürel miras korumanın maliyeti 1 birim, getirisi 3 birimdir (net 2 birim). Oyun kuramına göre her iki ülke için olası seçeneklerin getiri matrisi Tablo 1’de verilmektedir.

Tablo 1. Getiri matrisi

		B Ülkesi			
		Korudu		Korumadı	
A Ülkesi	Korudu	5	5	2	1
	Korumadı	1	2	1	1

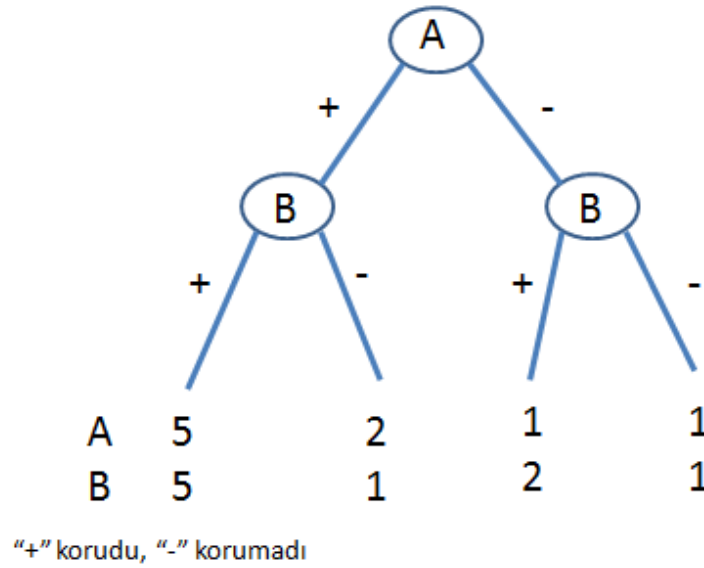
Her iki ülkenin de kültürel mirası korumak için herhangi bir harcama yapmamaları seçeneği sağ alt köşede (1, 1) verilmiştir. Kültürel mirası koruma maliyetine katlanmayacakları için iki ülkenin de 1’er birim “kâr”ları olacak, ama hem kendi kültürel mirası hem de diğer ülkenin kendi sınırları içindeki mirası zamanla yok olacaktır. Öte yandan, bir ülke kültürel mirası korumak için harcama yapıp diğeri yapmazsa, koruma amacıyla harcama yapan ülke 2 birimlik ekonomik değer elde edecek, korumayan ülke ise harcama yapmayacağı için 1 birim “kâr” edecektir (sırasıyla sağ üst ve sol alt köşedeki 2, 1 ve 1, 2 seçenekleri). Ama bir birim “kâr” eden ülke sadece kendi kültürel mirasını değil, diğer ülkenin kendi topraklarında bulunan kültürel mirasını da sonunda kaybedecektir. Oyunun kurallarına göre bu iki seçenek her iki ülke tarafından da kabul edilemez. Her iki ülkenin de hem kendi kültürel mirasını hem de diğer ülkenin kendi topraklarındaki kültürel mirasını korumak için harcama yapmaları seçeneği (5, 5) sol üst köşede verilmiştir. Bu stratejiyle her iki ülke de toplam beşer birimlik ekonomik değer elde ederler. Ekonomik değer toplumsal yararı da içerdiğini düşünecek olursak, her ülke 5 birimlik kârın iki birimini hem kendi kültürel mirasını hem de öteki ülkeninkini koruyarak elde edecektir. Dahası, bir ülke diğer ülkenin korumak amacıyla yaptığı yatırımdan yararlanarak o ülkedeki kültürel mirasını korumak için hiç harcama yapmadan ek üç birimlik ekonomik değer daha kazanacaktır.¹¹ (İlgili seçenekler için oyun ağacı Şekil 2’de ayrıca gösterilmiştir.)

¹⁰ Oyun kuramıyla ilgili popüler bir kaynak için bkz. Poundstone (1992).

¹¹ Nesli tükenmekte olan canlı türlerinin yok olmasını önlemek için geliştirilen benzer bir senaryo için bkz. Colyvan, Justus ve Regan (2011).

Kolayca görülebileceği gibi, her iki ülke tarafından da kültürel mirası korumak için harcama yapıldığında toplam 10 birim ekonomik değer elde edilmektedir. Aslına bakılırsa, korunan kültürel mirastan tüm insanlık yararlanacağı için toplumsal yarar çok daha yüksek olacaktır.

Tabii, burada ilk akla gelen noktalardan biri böyle bir oyun senaryosunun gerçek hayatta işleyip işlemeyeceğidir. Çünkü ayrık oyunlar (discrete games) sonlu sayıda oyuncudan, hamleden, olaydan ve çıktıdan oluşur. Farklı kültürler arasında samimi ve girift ilişkiler vardır. Kültürel miras ürünleri farklı mekânlara ve zamana dağılmıştır. Değişik ülkelerin kültürel mirası koruma öncelikleri birbirinden farklıdır. Kültürel miras ürünlerine atfedilen tarihi, ekonomik ve turistik değerler farklıdır. Kültürel miras çatışmalarının çözümü ve ülkeler arasında uzlaşma sağlamak zordur (Tonta, 2013).

Şekil 2. Oyun ağacı

Öte yandan çoğu ülkede kültür hâlâ ulusal bir sorun olarak görülmekte, dünya kültürel mirasını barındıran ülke koruma için ancak marjinal *ulusal* yararın marjinal maliyete eşit olduğu noktaya kadar harcama yapmaktadır (Frey ve Pamini, 2009, s. 1-6). Frey ve Pamini Dünya Mirasının küresel kamu malı olduğundan hareket ederek sadece ulusal düzeyde korumanın yeterli olmadığını, ülkelerin ortak savunması için kurulan NATO örneğinde olduğu gibi Dünya Mirasının da ortaklaşa korunması gerektiğini vurgulamakta ve bunun için bir sistem önermektedirler. Bu sistem (The Culture Certificate Scheme) Dünya Mirasına neyin dahil olduğuna karar verme, tek tek ülkelerin finansal sorumluluklarını belirleme, miras sertifikaları verme ve Dünya Miras Sertifikalarının ticaretinden oluşmaktadır. Dünya Mirası sit alanlarının sayısı fazla olduğu için, önerilen sertifika sisteminin Birleşmiş Milletler’in (BM) İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesine (Kyoto Protokolüne)¹² göre ticareti yapılabilen atmosfere karbon salınmasıyla ilgili çevresel sistemden daha iyi işleyebileceği düşünülmektedir.¹³

Gerçekten de, giderek azalan, yok olan dünya kültürel mirasının korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması için bütün ülkelerin, savunma ve çevre ile ilgili girişimlerde olduğu gibi, ortak hareket

¹² Bkz. http://unfccc.int/kyoto_protocol/mechanisms/items/1673.php

¹³ Uluslararası karbon salınımı ticareti yaparak çevreyi “kirletme hakkı”nın satın alınması ve bu ticaretin ahlaki olup olmadığıyla ilgili görüşler için bkz. Chatuverdi (2013) ve Sandel (1997).

etmesi gerekmektedir. UNESCO'nun bu yöndeki çabaları son derecede önemlidir. Ama sonuçta kültürel mirası koruma sorumluluğu tek tek ülkelerin üzerinde olduğundan bu çabalar yeterli değildir.

Kültürel mirasın yok edilmesi bir tarafın kazandığı, diğer tarafın kaybettiği "toplamı sıfır olan bir oyun" değildir. Hatta her iki tarafın da kaybettiği "kaybet-kaybet" türü bir oyun da değildir. Kime ait olursa olsun kültürel miras değerleri yok edildiğinde insanlık da ortak kültürel mirasının bir kısmını bir daha geriye getirilemeyecek bir biçimde kaybetmektedir. Fakat bu sürecin 21. yüzyılda da devam ettiğini görmek son derecede üzüntü vericidir.

Avrupa Konseyi Toplum İçin Kültürel Mirasın Değeri Çerçeve Sözleşmesi

2005 yılında imzaya açılan ve 1 Haziran 2011 tarihinde yürürlüğe giren Avrupa Konseyi Toplum İçin Kültürel Mirasın Değeri Çerçeve Sözleşmesi önemli girişimlerden biridir.¹⁴ Bu sözleşme, bilgi ve kültürel miras kullanımının İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde tanımlandığı biçimiyle vatandaşların kültürel yaşama katılımlarının bir parçasını oluşturduğu fikrine dayanmaktadır.

Sözleşmenin ilk maddesinde kültürel miras hem insani gelişme, kültürel çeşitliliğin artırılması ve kültürler arası diyalogun geliştirilmesi için bir kaynak hem de sürdürülebilir kaynak kullanım ilkelerine dayanan ekonomik kalkınma modelinin bir parçası olarak tanımlanmaktadır.¹⁵ Sözleşmenin diğer maddelerinde tarafların "kendi mirası kadar diğerlerinin kültürel mirasına ve dolayısıyla Avrupa ortak mirasına saygı göstermek"le yükümlü oldukları ve "kaynağını dikkate almaksızın, kendi yasal sınırları içinde yer alan kültürel mirasın değerinin farkında" olmaları gerektiği vurgulanmaktadır.

Toplam 22 Avrupa ülkesince imzalanan ve 16 ülkede yürürlüğe giren Avrupa Konseyi Toplum İçin Kültürel Mirasın Değeri Çerçeve Sözleşmesi, ortak kültürel mirası korumak için finansman sağlama, uygulama ve sürdürülebilirlik ile ilgili yasal dayanaklarla güçlendirilmelidir.

Sonuç

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 27. Maddesinde de vurgulandığı gibi, "herkes toplumun kültürel yaşamına serbestçe katılma . . . ve bundan yararlanma hakkına sahiptir".¹⁶ Kültürel yaşama katılmak için ortak kültürel mirasımız olmalıdır. Ortak kültürel mirasın korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması en az ortak savunma, doğanın ve çevrenin, nesli tükenmekte olan bitki ve hayvan türlerinin korunması kadar önemli bir konudur. Dünya kültürel mirasını korumak için ortak hareket etmezsek, bunun için gerekli kaynakları yaratmazsak şimdiki ve gelecek kuşakların kültürel yaşama katılmalarını engellemiş olacağız.

Hepimiz dünya kültürel mirasının bütün biçimlerini gelecek kuşaklara aktarmakla yükümlüyüz. Bu yükümlülüğü yerine getirmek için öncelikle birey olarak öteki kültürlerin dünya kültürel mirasına yaptıkları katkıları "unutmamıza" neden olan "Balkan Alzheimer's hastalığı"na yakalanmamalıyız. Ülke olarak ise hem kendi topraklarımızda yer alan kültürel mirası korumalı hem de öteki kültürlerin miraslarına saygı göstermeli ve sahip çıkmalıyız. Kültürel mirasın korunmasına konjonktürel olarak bakmanın, bu konudaki politikaları baskın siyasi görüşe ya da yaşadığımız döneme göre şekillendirmenin uzun dönemde ne kendi kültürümüze ne de "öteki" kültürlerle bir yararı olur. Kültürel yaşama katılmamızı sağlayan ortak kültürel mirası daha örgütlü bir biçimde korumak ve gelecek kuşaklara aktarmak için bütün ülkeler yakın gelecekte

¹⁴ Bkz. <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?CL=ENG&CM=8&NT=199>.

¹⁵ <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/199.htm>. Sözleşmenin Türkçe çevirisi için bkz. Avrupa Konseyi (2006). Bu paragrafta tırnak içinde verilen alıntılar Sözleşmenin Türkçe çevirisinden alınmıştır.

¹⁶ Bkz. <http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/203-208.pdf>.

ortak bir strateji üzerinde anlaşmalı ve bu stratejiyi uygulamalıdır. “Kültür yaratan, kültürü öğrenen ve öğretiren insan” (*Homo Culturalis*) (Güvenç, 1995, s. 196) olarak bunu istemek hepimizin hakkıdır.

Teşekkür

Şekil 1’i yeniden çizen Müge Akbulut’a teşekkür ederim.

Kaynakça

- Akurgal, E. (2001). *The Hattian and Hittite civilizations*. Ankara: The Ministry of Culture.
- Alp, S. (2005). *Hitit Güneşi*. Ankara: TÜBİTAK.
- Avrupa Konseyi Toplum İçin Kültürel Mirasın Değeri Çerçeve Sözleşmesi. (2006). Çev. Hasan Ferit Güngör. *Türkiye İdare Dergisi*, (466), 67-88. 27 Nisan 2014 tarihinde <http://www.europanostra-tr.org/files/file/Farokonvansiyonu.pdf> adresinden erişildi.
- Balta, E. (2003). “Gerçi Rum isek de Rumca bilmez Türkçe söyleriz”. The adventure of an identity in the triptych: *Vatan, Religion and Language. Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 8: 25–44. 3 Aralık 2015 tarihinde http://www.evangelialbalta.com/kitap/35_review.pdf adresinden erişildi.
- Balta, E. (2012). *Gerçi Rum isek de, Rumca bilmez Türkçe söyleriz: Karamanlılar ve Karamanlıca edebiyat üzerine araştırmalar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Belli, M.M. (1940). The economic aspects of the compulsory minority exchange between Turkey and Greece. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). University of Missouri-Columbia.
- Belli, M. (2006). *Türkiye-Yunanistan nüfus mübadelesi: Ekonomik açıdan bir bakış*. 2. bs. Çev. Müfide Pekin. İstanbul: Belge Yayınları. (Yazarın 1940 yılında ABD’de Missouri Üniversitesinde hazırladığı “The economic aspects of the compulsory minority exchange between Turkey and Greece” başlıklı yüksek lisans tezinin Türkçe çevirisidir (bkz. Belli, 1940).
- Chatuverdi, S. (2013). Right to pollute? An understanding on the implications of international carbon trading market. *OIDA International Journal of Sustainable Development*, 6(10), 17-22. 27 Nisan 2014 tarihinde http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2389765## adresinden erişildi.
- Cinnioğlu, C. ve diğerleri. (2004). Excavating Y-chromosome haplotype strata in Anatolia. *Human Genetics*, 114, 127-148.
- Clark, B. (2006). *Twice a stranger: How mass expulsion forged modern Greece and Turkey*. London: Granta Books.
- Colyvan, M., Justus, J. ve Regan, H.M. (2011). The conservation game. *Biological Conservation*, 144, 1246–1253.
- Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention 1954. (1954). The Hague. 30 Aralık 2014 tarihinde http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13637&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html adresinden erişildi.
- De Bernières, L. (2008). *A partisan’s daughter*. London: Harvill Secker.
- Duman, Ö. (2008). Atatürk döneminde Romanya’dan Türk göçleri (1923-1938). *bilig*, (45), 23-44.
- Ekşioğlu, Ş.Z. (2012). Kültürel sermaye ve ekonomik kalkınma arasındaki ilişkinin girdi çıktı analizi ve fayda maliyet analizi yöntemleri ile Türkiye için değerlendirilmesi. (Yayımlanmamış doktora tezi). Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Frey, B.S. ve Pamini, P. (2009). Making world heritage truly global: The Culture Certificate Scheme. *Oxonomics*, 4, 1-9. 26 Nisan 2014 tarihinde http://www.bsfray.ch/articles/C_515_Making_World_Heritage_Oxonomics.pdf adresinden erişildi.
- Güvenç, B. (1995). *Kültür ve eğitim (Derlemeler)*. Ankara: Gündoğan Yayınları.

- Mac an Airchinnigh, M., Sotirova, K. ve Tonta, Y. (2006). Digital re-discovery of culture game of inquiry & the physicality of soul. *Review of the National Center for Digitization*, 9, 19-37. 28 Ekim 2014 tarihinde <http://elib.mi.sanu.ac.rs/files/journals/ncd/9/ncd09019.pdf> adresinden erişildi.
- Navrud, S. ve Ready, R.C. (2002). *Valuing cultural heritage: Applying environmental valuation techniques to historic buildings, monuments and artifacts*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
- O'Brien, D. (2010). Measuring the value of culture: a report to the Department for Culture Media and Sport. 27 Nisan 2014 tarihinde https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/77933/measuring-the-value-culture-report.pdf adresinden erişildi.
- Pavic, S. (2000, 22 Kasım). Some thoughts about the Balkans. 11 Mayıs 2014 tarihinde <http://geography.about.com/library/misc/ucbalkans.htm> adresinden erişildi.
- Plaza, B. (2010). Valuing museums as economic engines: Willingness to pay or discounting cash-flows? *Journal of Cultural Heritage*, 11, 155-162.
- Poundstone, W. (1992). *Prisoner's dilemma*. New York: Doubleday.
- Protocols Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949*. (2010). Geneva: ICRC. 30 Aralık 2014 tarihinde https://www.icrc.org/eng/assets/files/other/icrc_002_0321.pdf adresinden erişildi.
- Riedlmayer, A. (1995a). Erasing the past: The destruction of libraries and archives in Bosnia-Herzegovina. *Middle East Studies Association Bulletin*, 29, 7-11.
- Riedlmayer, A. (1995b). Maziye silmek: Bosna-Hersek'teki kütüphanelerin ve arşivlerin tahribi. *Türk Kütüphaneciliği*, 9, 270-280. (Çev. Y. Tonta)
- Riedlmayer, A.J. (2002). *Destruction of cultural heritage in Bosnia-Herzegovina, 1992-1996: A post-war survey of selected municipalities*. 12 Mayıs 2014 tarihinde <http://archnet.org/system/publications/contents/3481/original/DPC1420.pdf?1384775281> adresinden erişildi.
- Riedlmayer, A.J. (2007). Crimes of War, Crimes of Peace: Destruction of libraries during and after the Balkan Wars of the 1990s. *Library Trends*, 56(1), 107-132.
- Salazar, S.D.S. ve Marques, J.M. (2005). Valuing cultural heritage: the social benefits of restoring an old Arab tower. *Journal of Cultural Heritage*, 6, 69-77.
- Sandel, M.J. (1997). It's immoral to buy the right to pollute. *The New York Times*, December 15, 1997. 27 Nisan 2014 tarihinde <http://www.nytimes.com/1997/12/15/opinion/it-s-immoral-to-buy-the-right-to-pollute.html> adresinden erişildi.
- Sarajevo then and now. (2014, 9 Mayıs). 11 Mayıs 2014 tarihinde <http://blogs.reuters.com/fullfocus/2014/05/09/sarajevo-then-and-now/> adresinden erişildi.
- Schmidt, K. (2006). *Sie bauten die ersten Tempel: das rätselhafte Heiligtum der Steinzeitjäger; die archäologische Entdeckung am Göbekli Tepe*. München: Beck. (Bu kitabın Türkçe ve İngilizce çevirileri için sırasıyla bkz. Schmidt (2007, 2012).)
- Schmidt, K. (2007). *Taş çağı avcılarının gizemli kutsal alanı Göbekli Tepe: En eski tapınağı yapanlar*. Çev. Rüstem Aslan. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Schmidt, K. (2010). Göbekli Tepe – the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs. *Documenta Praehistorica*, 37, 239-256.
- Schmidt, K. (2012). *Göbekli Tepe: A Stone Age sanctuary in South-Eastern Anatolia*. Tr. by Mirko Wittwar. Berlin: Ex Oriente e.V.
- Tonta, Y. (2009). Preservation of scientific and cultural heritage in Balkan countries. *Program: Electronic Library and Information Systems*, 43(4): 419-429.
- Tonta, Y. (2013). Whose cultural heritage is it anyway? Preservation of cultural heritage as a collective endeavor. *1st International Conference on Cultural Heritage, Media and Tourism (ICCMT 2013), January 18-19, 2013, Ohrid, Macedonia*. 13 Mayıs 2014 tarihinde http://www.youtube.com/watch?v=ID6O62_p8UE adresinden erişildi.
- Tuana, T.H. ve Navrud, S. (2008). Capturing the benefits of preserving cultural heritage. *Journal of Cultural Heritage*, 9, 326-337.

Van der Auwera, S. (2012). Contemporary conflict, nationalism, and the destruction of cultural property during armed conflict: A theoretical framework. *Journal of Conflict Archaeology*, 7(1): 49–65.

Wider value of UNESCO to the UK: 2012-2013. UK National Commission for UNESCO. 24 Nisan 2014 tarihinde <http://www.unesco.org.uk/uploads/Wider%20Value%20of%20UNESCO%20to%20UK%202012-13%20full%20report.pdf> adresinden erişildi.

Zgonjanin, S. (2005). The prosecution of war crimes for the destruction of libraries and archives during times of armed conflict. *Libraries & Culture*, 40(2), 128-44.